

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ ХХ СТОЛІТТЯ

УДК 94:329.17]:[316.75:27](4+477)"1918/1939"
DOI: 10.33402/nd.2019-7-58-74

Василь СТЕФАНІВ

*кандидат історичних наук
доцент кафедри нової і новітньої історії України
гуманітарного факультету
Українського католицького університету
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-0667-7069>
e-mail: vasylstefaniv@gmail.com*

РЕЛІГІЙНЕ ПИТАННЯ В ІДЕОЛОГІЇ ЄВРОПЕЙСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТИЧНИХ РУХІВ ТА УКРАЇНСЬКИЙ ІНТЕГРАЛЬНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ У МІЖВОЄННУ ДОБУ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Висвітлено міжнародний історичний контекст, у якому формувалися відносини між націоналістичним і консервативним середовищами в міжвоєнній Європі. Здійснено спробу порівняти подібні та відмінні риси у ставленні до релігії поміж націоналістичними рухами міжвоєнної Європи й українським націоналізмом. У процесі роботи використано описовий, порівняльний і структурно-аналітичний методи.

Схарактеризовано складні відносини модерних націоналістичних рухів із традиційним християнством, що були притаманними ознаками інтелектуального й політичного життя всієї тогочасної Європи. У процесі дослідження проаналізовано ідеологічні засади націоналістичних рухів у Центрально-Східній Європі, в яких питання Церкви та релігії посідало важливе місце. Висвітлено роль і місце релігії в ідейній та політичній складових фашизму й нацизму. Наголошено, що питання відношення Католицької Церкви до націоналістичних рухів набрало вагомого змісту після приходу до влади Беніто Муссоліні (Benito Mussolini) в Італії та Адольфа Гітлера (Adolf Hitler) в Німеччині. З'ясовано подібні та відмінні риси у ставленні до релігійного чинника націоналістичного руху в Галичині на тлі подібних процесів у країнах Центрально-Східної Європи.

Ключові слова: націоналізм, фашизм, нацизм, Польща, Хорватія, Румунія, Кодряну, Павеліч, ОУН, Онацький.

Період кінця XIX ст. – початку ХХ ст. був часом нових геополітичних викликів. На багатьох територіях Європи різні народи поступово доростають до потреби створення власних держав. Для значної кількості націй того часу важливим елементом національної ідентичності була релігія і конфесійна належність. Формування націоналістичної ідеології сприяло пришвидшенню процесів створення національних держав, а отже, релігійний та конфесійний чинники національної ідентичності на рівні з мовою, культурою, історією відігравав у процесі становлення модерних націй важливу роль. У деяких випадках він був визначальним і життєво необхідним.

Тому питання стосунків Церкви, релігії та радикального націоналізму в міжвоєнний період – актуальне в більшості країн Європи. Одна з головних проблем, котра стояла перед націоналістами в міжвоєнний період, – намагання витворити власне оригінальне світобачення, духовну систему, шкалу цінностей, узгодити свою модерну націоналістичну ідеологію з універсальним християнством.

Загалом в українській історіографії тема ролі релігійного чинника в націоналістичній ідеології залишається малодослідженою. Основна увага дослідників зосереджена на вивченні фактологічного аспекту діяльності українського націоналістичного руху, залишаючи поза увагою ширший європейський контекст. Єдина праця, де висвітлена взаємодія націоналізму та релігії у контексті стосунків Греко-Католицької Церкви (ГКЦ) й українського націоналістичного руху в міжвоєнній Галичині, – це спільна монографія львівських дослідників «Націоналізм і релігія: Греко-Католицька Церква та український націоналістичний рух у Галичині (1920–1930-ті роки)»¹.

Серед монографій західних дослідників, які досліджують феномен націоналізму загалом, варто виокремити напрацювання Ернеста Гелнера (Ernest Gellner)², Дітера Лангевіше (Dieter Langewiesche)³, Пола Лавренса (Paul Lawrence)⁴. Серед праць, що безпосередньо стосуються українського визвольного руху, варто відзначити роботу Джона Армстронга (John Armstrong)⁵. Він, зокрема, висвітлює питання релігії в ідеології та політиці Організації українських націоналістів (ОУН).

Також у західній історіографії варто виділити теоретичні праці про фашизм і націоналізм, у яких зважено й аргументовано розглянуто питання Церкви та релігії в цих ідеологіях. Зокрема, німецький дослідник Вольфганг Віперман (Wolfgang Wippermann) у монографії⁶ порівнює розвиток націоналістичних рухів у Європі. Важливе місце в дослідженні посідає аналіз політики різних Церков щодо нацистської Німеччини. Також треба відзначити працю румунського дослідника Константина Йордачі (Constantin Iordachi)⁷, у якій дослідник розглянув харизму націоналістичного лідера 1920–1930-х років. Корнеліу Кодряну (Corneliu Codreanu). Дослідження К. Йордачі цікаве передусім як певний взірць західної методології дослідження націоналістичних рухів.

Серед інших праць, де висвітлений феномен націоналістичного руху та його ставлення до релігії, варті уваги монографії Майкла Манна (Michael Mann)⁸, Дмитріє

¹ Зайцев О., Беген О., Стефанів В. Націоналізм і релігія: Греко-Католицька Церква та український націоналістичний рух у Галичині (1920–1930-ті роки). Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2011. 384 с.

² Гелнер Е. Нації та націоналізм. Націоналізм. Київ: Таксон, 2003. 300 с.

³ Лангевіше Д. Нація, націоналізм, національна держава в Німеччині і в Європі. Київ: К.І.С., 2008. 237 с.

⁴ Lawrence P. Nationalism. History and Theory. Warszawa, 2007. 235 p.

⁵ Armstrong J. Ukrainian nationalism. Englewood, 1990. 271 p.

⁶ Віперман В. Європейський фашизм: порівняльний аналіз (1922–1982). Київ: Дух і літера, 2008. С. 64.

⁷ Iordachi C. Charisma, Politics and Violence: The Legion of the «Archangel Michael» in Inter-war Romania. Trondheim, 2004. P. 9.

⁸ Mann M. Fascists. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 429 p.

Джорджевича (Dimitrije Djordjević)⁹, Авро Мангеттена (Авро Manhattan)¹⁰, Алессандри Мінербйової (Alessandra Minerbiová)¹¹, спільна монографія Метью Хюджеса (Matthew Hughes) і Кріса Манна (Chris Mann)¹², статті Курта Зонтгаймера (Kurt Sontheimer)¹³, Ензо Колотті (Enzo Collotti)¹⁴.

З огляду на потребу ширшої порівняльної перспективи, важливо проаналізувати ситуацію, що склалася у Польщі, Румунії, Хорватії, а також в Італії та Німеччині, де стосунки радикальних націоналістичних організацій і представників духовенства мали досить вагоме значення для розвитку суспільства й неоднозначно трактовані в історіографії. Вибір продиктований такими мотивами: по-перше, український націоналізм формував свою позицію щодо релігії та християнства, зважаючи на досвід і дії націоналістичних організацій зокрема й цих країн; по-друге, історична специфіка розвитку цих країн Європи має спільні риси з українськими історичними процесами; по-третє, усі країни, вибрані для аналізу, перебувають на історичному, культурному, релігійному пограниччі, як і Галичина.

Загалом європейські націоналістичні рухи можна поділити щонайменше на три групи. По-перше, для держав, які програли війну, притаманною рисою була побудова націоналістичної ідеології на ґрунті реваншистських настроїв, що панували. По-друге, у тих державах, котрі здобули перемогу, націоналістичні ідеї розвивалися на основі зміцнення безпеки своєї нації та на базі поширення впливу на інші народи, щоб забезпечити авторитет власної держави. Метою переможців було створити умови, які б не допустили реваншу країн, котрі програли в Першій світовій війні. По-третє, це – націоналізм, який розвивався, а почасти тільки зароджувався у країнах, що не здобули незалежності. Його виразники були вороже налаштовані проти окупаційних держав, які одержали право керувати їхніми націями. У випадку Галичини український націоналістичний рух виявився насамперед антипольським, що цілком у різній націоналістичній пресі асоціювався із загарбником й окупантом.

Ширший історичний контекст – приклад націоналістичних рухів у Центрально-Східній Європі – вкрай важливий для розуміння ідеології українського націоналізму, зокрема ставлення до релігії.

Після Першої світової війни Польща здобула незалежність і стала багатонаціональною державою, де одночасно розвивалося декілька націоналізмів і співіснували різні християнські конфесії. Питання національних меншин у міжвоєнний період для польського уряду було одним із найголовніших, а української стояло на першому місці¹⁵.

⁹ Djordjevic D. *Fascism in Yugoslavia: 1918–1941. Native Fascism in the Successor States 1918–1945*. California UP, 1971. P. 130

¹⁰ Manhattan A. *The Vatican's Holocaust. The sensational account of the most horrifying religious massacre of the 20th century*. URL: <http://www.reformation.org/holocaust.html> (дата звернення: 10.10.2019).

¹¹ Minerbiova A. *Nacismus*. Prague: Levné knihy, 2007. 192 s.

¹² Hughes M., Mann Ch. *Hitlerovo Nemecko. Život v období třetí říše*. Praha: Columbus, spol. s. r. o., 2002. 224 s.

¹³ Зонтгаймер К. *Як нацизм прийшов до влади*. Київ: Дух і літера, 2009. С. 220.

¹⁴ Collotti E. *Hitler a nacismus*. Praha, 2007. 157 s.

¹⁵ Зашкільняк Л., Крикун М. *Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів*. Львів, 2002. С. 290.

У контексті діяльності польських націоналістичних організацій та партій варто проаналізувати ідеологію декількох основних партій правого спрямування, щоб побачити загальну ситуацію, притаманну польському інтегральному націоналізму¹⁶. Передусім розглянемо ідеологію «Народної демократії», діяльність якої була виражена в «Таборі Великої Польщі» («Obóz Wielkiej Polski»). Ця партія мала чітке націоналістичне спрямування¹⁷ і часто дослідники націоналізму порівнюють її з націоналізмом ОУН¹⁸.

Найвагоміша праця міжвоєнного періоду, що стала програмним документом «Тaborу Великої Польщі», – твір Романа Дмовського (Roman Dmowski) «Костел, народ, держава»¹⁹. Партію заснував Р. Дмовський 1926 р. Вона ґрунтувалася на принципі лідерства, декларувала націоналістичну й імперіалістичну ідеологію²⁰. Праця «Костел, народ, держава» вийшла 1929 р. і мала значний вплив на формування думок молодого покоління поляків. У середовищі католиків у Польщі її сприйняли з деякими застереженнями, проте загалом реакція, зокрема польського духовенства, була позитивною²¹. У контексті досліджень відносин УГКЦ та українського націоналізму ця праця важлива передусім з огляду на те, як Р. Дмовський намагається поєднати політичне бачення розвитку Польської держави, польську ідентичність із католицизмом як складовою польського національного міфу. Як і Р. Дмовський, який ототожнював Католицьку Церкву з польською нацією, так і частина ідеологів українського націоналізму, будували свою ідеологію навколо конфесійної належності українців. В організацій багатовікового, зокрема принцип лідерства та підтримка молоді.

Розглядаючи стосунки релігії і держави, автор вважає, що націоналізм зародився у католицьких державах Європи – Франції, Італії та Польщі. Він демонструє генезу розвитку націоналізму як явища європейського, а також такого, що притаманне передусім католицьким державам. Сам термін «націоналізм» Р. Дмовський використовує щодо нового національного руху в цих країнах²². Серед ознак нового руху називає ту, яка стала однією з основних, – визнання національних інтересів вищими від інтересів окремої особи²³. Проте ідеї Р. Дмовського, запропоновані в 1929 р., були вже результатом попередніх ідеологічних шукань, оскільки організація «Молодіж всепольська» («Młodzież Wszepolskiej») у 1922 р. декларувала, що найбільше добро – це нація, і лише після того, як у середовищі католицького духовенства ці ідеї були піддані критиці, з'являється брошура Р. Дмовського²⁴, де ставлення націоналістів до

¹⁶ Стефанів В. Інтегральний націоналізм та релігійне питання у Польщі в 1920–1930 рр. *Держава та армія*. Львів, 2008. № 612. С. 134.

¹⁷ Mich W. *Obcy w polskim domu: nacjonalistyczne koncepcje rozwiązania problemu mniejszości narodowych 1918–1939*. Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1994. S. 5.

¹⁸ Wereszycki H. *Fascism in Poland. Native Fascism in the Successor States. 1918–1945*. Santa Barbara, 1971. P. 86.

¹⁹ Dmowski R. *Kościół, naród, państwo*. Wrocław, 1993. 37 s.

²⁰ Wereszycki H. *Fascism in Poland*. P. 88.

²¹ Grott B. *Nacjonalizm i religia*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1984. S. 15.

²² Dmowski R. *Kościół, naród, państwo*. S. 24.

²³ Ibid.

²⁴ Grott B. *Nacjonalizm i religia*. S.16.

католицизму та нації дещо змінилося. У Декларації «Тaborу Великої Польщі» також фігурує твердження, що особа, як член нації, відповідальна за свої дії перед нею²⁵.

Простежуючи взаємозв'язок між Католицькою Церквою та націоналістичним рухом, автор вважає, що католицизм попри часткову критику радикальних крайнощів націоналізму визнає його важливість і позитивні сторони. Зокрема, націоналізм, на його переконання, – та сила, яка може протистояти протестантським країнам²⁶. Також із поширенням націоналістичних ідей на початку ХХ ст. зростає популярність католицької віри, особливо на тлі зменшення ролі релігії в кінці ХІХ ст.²⁷, пов'язаної зі секуляризацією суспільства, зокрема з поширенням соціалістичних ідей.

Р. Дмовський вважає, що кінець ХІХ ст. став початком банкрутства протестантського та некатолицького світобачення²⁸. Відтак перша половина ХХ ст. для католицьких націй стає часом відновлення віри у власні сили, у свою роль на міжнародній політичній арені та свою місію²⁹.

Ідеологія католицьких народів, на думку Р. Дмовського, виражається в націоналістичних ідеях, проте, що цікаво, автор декілька разів у цій книзі уточнює, що деякі з них надто радикальні³⁰. Так само частина ідеологів українського націоналізму не поділяла окремих тез, висунених Дмитром Донцовим, вважаючи його погляди щодо релігії неприйнятними.

Щодо стосунків держави та Церкви, то автор має власне бачення ролі цих інституцій у суспільстві. Кожна людина для Р. Дмовського – це передусім, католик, що своєю головною метою має досягнення вічного життя з Богом³¹. Відтак Церква покликана допомогти людині здійснити цю мету, наставляючи її духовно. Отож, автор не бачить суперечності в тому, що Церква має брати участь у світських справах суспільства³². Зокрема, є справи, у яких її думка необхідна. Наприклад, правова й законодавча ініціативи держави мають не суперечити церковним законам³³. Цікава думка і про те, що Церква має стежити за діяльністю державних органів влади й брати участь у сімейному та шкільному процесах виховання молоді³⁴. Така ж наявна і в Декларації «Тaborу Великої Польщі», де чітко зазначено, що «віра польської нації, римо-католицька релігія, мусить займати становище панівної релігії, тісно пов'язаної з державою і її життям, а також становити основу виховання молоді»³⁵. До речі, у документі зазначено, що люди мають право на вільне віросповідання, що свідчить про

²⁵ Deklaracja Obozu Wielkiej Polski. URL: http://www.nop.org.pl/?artykul_id=48 (дата звернення: 10.10.2019).

²⁶ Dmowski R. Kosciól, naród, państwo. S. 26.

²⁷ Ibid.

²⁸ Ibid. S. 27.

²⁹ Ibid. S. 28.

³⁰ Ibid.

³¹ Ibid.

³² Ibid. S. 29.

³³ Ibid.

³⁴ Ibid. S. 29.

³⁵ Deklaracja Obozu Wielkiej Polski. URL: http://www.nop.org.pl/?artykul_id=48 (дата звернення: 10.10.2019).

декларування «Табором Великої Польщі» демократичних цінностей. Проте релігія, за декларацією, мала би бути під захистом державної влади, і тому виступ проти католицизму трактовано як злочин³⁶.

Проводячи аналогію з ОУН, зокрема з постановами Конгресу українських націоналістів (КУН) 1929 р., можемо бачити деякі відмінності. Українські націоналісти вважали, що держава має контролювати Церкву. А щодо спасіння душі людини, то ідеологи ОУН поєднували цей процес зі служінням нації.

На думку Р. Дмовського, єдина цінність сучасного суспільного устрою – модерна (новочасна) нація, де важливу роль для окремої людини, сім'ї та самої нації відіграє релігія³⁷. Щодо політики, то автор вважає, що треба здійснювати національну політику, яка для католицької нації має бути католицькою, проте не варто релігію застосовувати в політичних цілях, оскільки політика – річ земна³⁸. Як бачимо, ендеки намагалися, принаймні позірно, відкоригувати ідеологію націоналізму відповідно до моралі та вчення католицизму.

Інша радикальна організація Польщі з чіткими націоналістичними ідеями й ідеологією – Національно-радикальна партія (*Oboz Narodowo-Radykalny*). До неї належало молоде покоління польських діячів націоналістичного руху, які також вважали католицизм частиною польської ідентичності: у їхній декларації зазначено, що вони у своїй політиці та світобаченні опираються на католицьку віру³⁹, хоча й відносять до своїх подвигів очищення від «жидівських» впливів студентського життя⁴⁰. Як «Табір Великої Польщі», так і Національно-радикальна партія стояли на тому, що доцільно залучати Церкву до виховання молоді та сім'ї й узгоджувати політичне життя суспільства з католицькою мораллю⁴¹.

Релігійне питання фігурувало і у програмових документах Партії національного єднання (*Oboz Zjednoczenia Narodowego*), лідером якої був Адам Коц (*Adam Koc*). Ця партія, як і попередні, чії ідеології розглянуто вище, вважала католицизм важливим елементом світогляду польської нації, проте декларувала релігійну свободу⁴². На її переконання, господарем у Польщі має бути польський народ як етнічна та духовна спільнота⁴³.

Отже, здобувши незалежність, польські націоналістичні сили передовсім намагалися сформувати таку систему політичної влади, у якій мали домінувати поляки як представники титульної нації. Часто в ідеології польських націоналістів простежується антисемітизм і шовінізм, а також наголошено на католицизмі як націєтворчому чиннику. Це сприяло розвитку українського націоналістичного руху та протиставленню його польському, зокрема і в релігійні площині.

³⁶ Deklaracja Obozu Wielkiej Polski...

³⁷ Dmowski R. *Kosciól, naród, państwo*. S. 37.

³⁸ Ibid.

³⁹ Deklaracja Obozu Wielkiej Polski...

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Ibid.

⁴² Стефанів В. Інтегральний націоналізм та релігійне питання у Польщі... С. 136.

⁴³ Paruch W. *Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej: mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piłsudczykowskiego (1935–1939)*. *Polityka narodowościowa państw Europy Środkowowschodniej* / pod red. J. Kłoczowskiego. Lublin, 1993. S. 88.

Ситуація в Румунії після Першої світової війни також була непростюю, особливо щодо політичних, економічних і соціальних проблем. Країна опинилася в таборі переможців у війні й отримала значні території, однак відчувала неабиякий зовнішній тиск. Передусім Росія та Угорщина вимагали певних територіальних поступок і нової делімітації кордонів⁴⁴. Окрім значної угорської національної меншини, вплив мала німецька національна громада, яка в Румунії володіла значним капіталом.

Соціальна структуризація Румунської держави нагадувала ситуацію у Галичині міжвоєнного періоду. Більшість румунського населення проживала в сільській місцевості та займалася сільським господарством. Населення міст за етнічною належністю переважно було німецьким, угорським та єврейським. Останні в Румунії контролювали 40 % торгівлі та кредитного бізнесу і 28 % індустріального сектору. При цьому євреїв у Румунії було лише 4 % від загального населення⁴⁵. Більшість індустріального виробництва та капіталу належала представникам нерумунської національності. Як правило, на економіку і значною мірою на політику впливали німецькі та єврейські бізнесові кола.

Щодо релігійної ситуації, то варто зазначити, що більшість румунів були православними християнами. Вплив Церкви на населення, зокрема на її сільську частину, яка становила 80 % від загальної кількості румунського населення, був певною мірою визначальним. Варто наголосити, що румунські націоналісти діяли у власній державі, на відміну від ОУН, хоч державні органи намагались їм у цьому перешкодити.

Найважливіший документ для дослідження стосунків румунського націоналізму та румунського православ'я – праця лідера, головного ідеолога Легіону архангела Михаїла, створеного в 1927 р., К. Кодряну «Моїм легіонерам»⁴⁶. Згодом Легіон архангела Михаїла одержав назву «Залізна гвардія». Більшість істориків вважає, що ідеологія румунського націоналізму була сформована під значним впливом італійського фашизму й німецького нацизму. Також про особу Корнеліу Кодряну розповідає барон Юлій Евола – італійський філософ, релігійний і політичний письменник, маляр-авангардист, публіцист, прихильник фашистського, расового світогляду⁴⁷. На його думку, лідер легіону – одна з «найбільш благородних і чистих фігур»⁴⁸.

Щодо Церкви та релігії, то К. Кодряну вважав, що керування державою має ґрунтуватися на «вірі в Бога»⁴⁹. Наголошує, існує чітка відмінність між уявленням ролі еліти в українському націоналізмі, зокрема Д. Донцова в міжвоєнний період, і позицією румунських націоналістів⁵⁰. К. Кодряну був переконаний, що існує велика

⁴⁴ Віперман В. Європейський фашизм... С. 108.

⁴⁵ Mann M. *Fascists*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. P. 261.

⁴⁶ Кодряну К. Моим легионерам (отривок). URL: <http://nationalism.org/resouces/articles/Codreanu/Codreanu.htm> (дата звернення: 10.10.2019).

⁴⁷ Міколейко З. Сліпий у Яссах. Еліаде і фашизм. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n16texts/eliade.htm> (дата звернення: 10.10.2019).

⁴⁸ Евола Ю. Моя зустріч з Кодряну. URL: <http://arctogaia.com/public/evola/evol-codreanu.htm> (дата звернення: 10.10.2019).

⁴⁹ Кодряну К. Моим легионерам...

⁵⁰ Стефанів В. Інтегральний націоналізм та релігія у Центрально-Східній Європі: короткий огляд проблеми на прикладі Польщі, Румунії та Хорватії. *Acta studiosa historica*. Студентський науковий збірник. Львів, 2010. № 1. С. 111.

різниця між напрямом їхньої діяльності та спрямуванням християнської релігії⁵¹. На його думку, Церква стоїть вище діяльності легіонерів⁵².

К. Кодряну твердив, що Румунській державі пощастило, що «християнство не знає протистояння між універсальною вірою і національною ідеєю: таким чином національна Церква – Православна Церква – могла б стати складовою частиною оновленої держави, як її розуміє національна революція». Попри те зовнішні вияви діяльності Легіону архангела Михаїла були досить агресивними, а прив'язка до Православної Церкви додавала йому прихильників серед вірних. Самі легіонери називали себе «хрестоносцями»⁵³.

Хоч політичні погляди легіонерів були сформовані на основі євангельського вчення, проте загалом румунський інтегральний націоналізм близький до православно-християнського фундаменталізму з чітким тоталітарним спрямуванням і культом лідера. Сам К. Кодряну вважав, що ідеологія його руху відрізняється від фашистської, де панував «принцип форми», та німецького націонал-соціалізму, де основну увагу приділяли «життєвій силі»⁵⁴. У легіонерському русі він відзначав як важливу складову його ідеології саме духовну сферу⁵⁵.

Новою в ідеології румунського легіонерського руху була містифікація – як релігійна, так і національна. Його члени сповідували чотири основні принципи: віру в Бога, віру у свою місію, взаємну любов та пісню⁵⁶. Юліус Евола (Giulio Evola) пише про те, що легіонери практикували молитву, строгий піст й аскетизм⁵⁷.

Важливий також культ героїв. У легіоні існувала «містика мертвих». Ритуал «*Presente!*», який також побутував у фашистів і мав магичні форми, ґрунтувався, зокрема, на пошануванні Йона Моца (Ion Moța) і Василе Маріна (Vasile Marin), які входили до керівництва румунських легіонерів, були друзями Корнеліу Кодряну, воювали на боці франкістів та загинули у громадянській війні в Іспанії і відтак стали об'єктами культу⁵⁸. Більшість націоналістичних рухів у своїй системі цінностей мали такий культ загиблих героїв. В УВО (Української військової організації) та ОУН це – культ героїв Крут.

Попри те, що К. Кодряну творив ідеологію легіону, опираючись на християнське вчення, він також був переконаний, що для досягнення успіху в боротьбі доцільно використовувати й силові методи – особливо до євреїв⁵⁹. Щодо наслідків боротьби Мірча Еліаде (Mircea Eliade), вважав, що легіонерський рух переможе, оскільки

⁵¹ Кодряну К. Моим легионерам...

⁵² Там само.

⁵³ Віперман В. Європейський фашизм... С. 66.

⁵⁴ Евола Ю. Моя встреча с Кодряну...

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ История румынской Железной гвардии. URL: <http://www.codreanu.ro> (дата звернення: 10.10.2019).

⁵⁷ Евола Ю. Моя встреча с Кодряну...

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Елиаде М. Почему я верю в победу легионерского движения. URL: <http://www.codreanu.ro> (дата звернення: 10.10.2019).

вірив у перемогу християнського духу⁶⁰. На його думку, легіонерський рух – це не політичний рух, а християнська революція⁶¹.

Найбільше питань у сучасній історіографії виникає під час дослідження стосунків хорватського націоналістичного руху Усташів і представників католицького духовенства. Особливо дискусійне – щодо форми націоналістичного радикального руху в Хорватії у міжвоєнний період та в час Другої світової війни і впливу католицького духовенства й загалом релігійного чинника на радикалізацію націоналістичного руху.

Хорватський націоналістичний рух формувався в міжвоєнний період у державі Югославія, проте справжнє лице показав у період Другої світової війни. Хорватія у міжвоєнний період постійно потерпала від конфліктів, які виникали на міжнаціональному та міжконфесійному ґрунті⁶². Серби й хорвати становили практично рівні за кількістю населення національні спільноти, відмінні між собою національними, культурними і релігійними традиціями. Радикалізація націоналістичного руху в Хорватії, як і в Україні, була спричинена помилковою політикою щодо національних меншин владної політичної сили. Як у Другій Речі Посполитій, так і в Хорватії з 1920 р., коли на виборах 28 листопада перемогли сербські партії, прийнято Конституцію, що утверджувала централізовану форму правління. Влада не взяла до уваги прав національних меншин та не забезпечила їх культурного й релігійного розвитку⁶³. Така ситуація посилила сепаратизм у колах хорватів і словенців, які не бачили причин для підтримки існування Королівства⁶⁴.

Боротьба між національними спільнотами тривала впродовж усього міжвоєнного періоду. І навіть спроба надати Королівству сербів, хорватів та словенців федеральної форми з перейменуванням його 3 жовтня 1929 р. в Югославію не привела до зменшення радикальних настроїв у суспільстві. Навпаки, попри заборону 1929 р. існування партій із національними й релігійними ознаками в міжвоєнний період у Югославії праворадикальні ідеї стають доволі популярними, про що свідчить кількість націоналістичних організацій, які утворилися в державі⁶⁵. Серед них найпопулярнішими були: Організація югославських націоналістів (ORJUNA), Патріотичний молодіжний фронт, Югославський академічний клуб тощо⁶⁶. Лідером та ідеологом ультраправого націоналістичного руху Усташів був Анте Павеліч (Ante Pavelić). У міжвоєнний період італійські фашисти спонсорували та підтримували розвиток руху Усташів. Сам А. Павеліч і частина його прихильників до початку війни проходили вишкіл на військових тренувальних базах в Італії⁶⁷. А. Мангеттен зазначає, що в міжвоєнний

⁶⁰ Элиаде М. Почему я верю в победу легионерского движения...

⁶¹ Там само.

⁶² Віперман В. Європейський фашизм... С. 116.

⁶³ Там само. С. 117.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Djordjevic D. Fascism in Yugoslavia: 1918–1941. *Native Fascism in the Successor States 1918–1945*. California UP, 1971. P. 130.

⁶⁶ Ibid.

⁶⁷ Crimes in the Jasenovac Camp. The State Commission of Croatia for the Investigation of the Crimes of the Occupation Forces and their Collaborators. Zagreb, 1946. URL: http://www.jasenovac-info.com/cd/biblioteka/jasenovac1946/jasenovac-1946_en.html (дата звернення: 10.10.2019).

період рух Усташів фінансово підтримували Б. Муссоліні та Ватикан⁶⁸, хоча доказів і документів не наводять.

Усташі передусім вважали, що існує велика відмінність між хорватами – представниками католицької віри та європейськості – і сербами – прихильниками східної культури, сформованої під впливом «візантизму»⁶⁹. Отож, серби, на думку ідеолога й лідера Усташів, були ворогами католицизму – частини хорватської ідентичності та Заходу⁷⁰.

До приходу до влади А. Павеліч не створив масової усташської організації. Він це робить лише після того, як у 1941 р. очолює уряд. Виступаючи за моноетнічну державу Хорватію, Усташі вбачали найбільшу загрозу для неї в особі сербів, тому свій терор, окрім євреїв і циган, повністю спрямували саме проти православного населення – сербів. Хорватські Усташі своєю політикою намагалися створити суто Хорватську національну державу, де належність до релігійної конфесії визначала національну ідентичність (і навпаки).

Найбільшого практичного застосування поглядів Усташі домоглися з початком Другої світової війни за тісної співпраці А. Павеліча з окупаційними нацистськими військами. Багато вбивств сербів відбувалося саме на ґрунті їх релігійної належності до православ'я. У період правління Хорватією Усташі цілеспрямовано винищували православне населення сербів, а також євреїв, або ж насильно перехрещували їх.

Загалом хорватський націоналізм у міжвоєнний період частково подібний до ідеології УВО, зокрема поставленими завданнями: боротьба за незалежність Хорватії, використання індивідуального терору проти опонентів. Однак погоджуюся, що в час Другої світової війни націоналізм Усташів став варіантом фашизму й пішов на колаборацію з нацистами. Це робить неможливим для дослідника порівнювати рух Усташів із націоналізмом ОУН та УПА, яка проводила бойові дії з нацистською Німеччиною в період Другої світової війни.

Ситуація в Польщі, Хорватії і Румунії навколо релігійного питання в ідеологіях націоналістичних рухів частково стала віддзеркаленням релігійної політики в Італії та Німеччині, де націоналістичні сили намагалися підпорядкувати собі Церкву, частково змінити релігію та поставити її на службу партійним інтересам.

У політиці щодо Церкви А. Гітлер оперся на протестантів, проте на початку його правління між Ватиканом і Німеччиною 20 червня 1933 р. було підписано конкордат. Ватикан розумів небезпеку, яку несе А. Гітлер, проте Папа Римський намагався зберегти вплив у Німеччині й не хотів відверто йти на конфлікт. Однак А. Гітлер уже в 1935 р. робить перші кроки до обмеження впливу Католицької Церкви в Німеччині, зокрема її преси. Диктатор змушений це зробити, оскільки католицьке духовенство критикувало політику Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (НСРПН), особливо Альфреда Розенберга (Alfred Rosenber), і переконувало вірян голосувати за центристські партії⁷¹.

⁶⁸ Manhattan A. The Vatican's Holocaust. The sensational account of the most horrifying religious massacre of the 20th century. URL: <http://www.reformation.org/holocaust.html> (дата звернення: 10.10.2019).

⁶⁹ Беляков С. Идеология усташского движения: между этническим национализмом и фашизмом. URL: [http://www.eunnet.net/proceedings/?base=mag/0039\(01_10-2005\)&xsl=showArticle.xslt&id=a10&doc=/content.jsp](http://www.eunnet.net/proceedings/?base=mag/0039(01_10-2005)&xsl=showArticle.xslt&id=a10&doc=/content.jsp) (дата звернення: 10.10.2019).

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Віперман В. Європейський фашизм... С. 55.

А. Гітлер сформував свою політику щодо католицизму на основі філософських поглядів Гегеля (Georg Hegel) щодо теорії держави – «відвів християнській етиці й самому християнству другорядне місце в системі духовних цінностей Третього рейху. Девальвації християнства в уявленнях Гітлера сприяли й погляди Ніцше, який звинуватив іудеїв та християн у створенні “моралі рабів”, неприйнятної для надлюдини»⁷². В енциклопедії «З великим занепокоєнням» («Mit brennender Sorge»), що вийшла у березні 1937 р., папа Пій XI (Pius XI) розкритикував доктрини нацизму, назвавши їх неопоганством, особливо за расистську політику Гітлера⁷³. Духовенство в Німеччині, зокрема Берлінський єпископ Конрад фон Прейзінг (Konrad von Preysing), Мюнстерський єпископ Клеменс фон Гален (Clemens von Gallen), виступило проти евтаназії, ризикуючи потрапити до списку ворогів гітлерівської Німеччини⁷⁴. Позитивним від підписання конкордату 20 липня 1933 р. було те, що католицькі молодіжні, жіночі, професійні організації продовжували незалежну діяльність⁷⁵, попри те, що під кінець 1933 р. А. Гітлер ліквідував майже всі громадські молодіжні організації. Конкордат дозволив зберегти католицькі школи⁷⁶.

Тим часом Євангельська Протестантська Церква практично не чинила спротиву політиці А. Гітлера. Протестантські Церкви обмежилися критикою неопоганських поглядів А. Розенберга, проте загалом підтримували політику НСРПН⁷⁷. Е. Колотті пояснює таку позицію протестантів передусім їхніми релігійними переконаннями – толерантним покірним ставленням до державної влади. Один із мотивів, що спонукав протестантів підтримати НСРПН, на думку В. Віпермана, – німецькі націоналісти критикували комунізм і демократію⁷⁸. Серед причин, котрі сприяли співпраці протестантських Церков із нацистським режимом, було і спільне бачення організації державної влади: Церкви вважали, що треба подолати роздвоєння між духовною та світською. На їхню думку, таким об'єднавчим актом мав стати християнський імператор, який поклав би край занепаду Європи⁷⁹. Нацисти прагнули охопити всі сфери суспільного життя, зокрема й релігійну, тому така позиція А. Гітлера імпонувала протестантському світогляду. У протестантів сформувалося враження, що німецький народ вибраний і покликаний панувати над іншими, а особливість німців у тому, що Бог мав для них визначене завдання – створити імперію і стати над іншими народами для реалізації Божої волі⁸⁰. Часто націонал-соціалістичні лідери у промовах, спекулюючи релігійними почуттями, наголошували, що створення Імперії німців – це створення Царства Божого.

А. Гітлер формально визнавав автономію Церкви в державі⁸¹. Ще 14 червня 1933 р. було утворено єдину Протестантську Церкву в Німеччині на чолі з єпископом –

⁷² Гудзик К. Гітлер і релігія. *Людина і світ* (Київ). 1996. № 7. С. 38.

⁷³ Collotti E. Hitler a naciismus. S. 67.

⁷⁴ Ibid.

⁷⁵ Hughes M., Mann Ch. Gitlerovo Nemecko... S. 51.

⁷⁶ Віперман В. Європейський фашизм... С. 64.

⁷⁷ Там само. С. 55.

⁷⁸ Там само. С. 65.

⁷⁹ Зонтгаймер К. Як нацизм прийшов до влади. Київ: Дух і літера. 2009. С. 221.

⁸⁰ Там само. С. 222.

⁸¹ Collotti E. Hitler a naciismus... S. 67.

Führerprinzip⁸². Протестантський націонал-соціалістичний рух «німецьких християн» на церковних виборах 23 липня 1933 р. завдяки підтримці НСРПН отримав 60 % голосів⁸³. Частина його членів називали себе «штурмовиками Ісуса Христа». Поступово А. Гітлер не тільки став контролювати Протестантську Церкву в Німеччині⁸⁴, але нова Церква (Deutsche Christen) стала опорою нацистського режиму.

В Італії Б. Муссоліні також надав вагомого значення релігійному питанню. Ще в 1928 р. дав чіткий сигнал Ватикану, що хоче знайти спільну мову. Вважав, що «держава мусить знайти для себе моральний фундамент, аби збудувати на ньому своє діло поступу й справедливості, і такий фундамент може їй дати тільки традиційна віра (Гвідо де Люка, «Il Papetto e l'Italia»)»⁸⁵. Найбільшим успіхом Беніто Муссоліні в релігійній політиці, за словами політичного журналіста і члена ОУН Євгена Онацького, також був трактат про примирення між Ватиканом й Італійським Королівством, підписаний 11 лютого 1929 р. Ідеолог італійського фашизму вважав, що фашизм, прийшовши до влади, врятував Італію від старих урядів і консервативних ідеологій, «які підкопували святі принципи релігії, батьківщини і родини»⁸⁶. На думку «дуче», одна з головних місій фашизму – відбудувати націю через віднову релігійних і моральних цінностей⁸⁷.

Провідний діяч ОУН Є. Онацький відзначив, на його думку, позитивні дії італійського керівника. Згадує, що до армії було повернуто капеланів, а в усі державні інституції – від шкіл до судів – християнську символіку. За словами автора, Б. Муссоліні вважав, що всі, хто визнає папу та сповідує католицьку віру, «дивляться на Рим»⁸⁸ і це, на його переконання, мало важливе значення для італійців. За часів Б. Муссоліні при університетах знову відчинено храми⁸⁹, а малозабезпечені сім'ї отримали державні субсидії.

Однак Б. Муссоліні, підписавши конкордат із Ватиканом, сподівався, що держава перейме в Церкви місію виховання молоді. В Італії вже з травня 1929 р., як зазначає журналіст, розходження між фашистським режимом та Ватиканом наростали і вилилися в полеміку у пресі та взаємні заяви католицького духовенства й Б. Муссоліні. Папа Пій XI 14 травня 1929 р. на зустрічі з учнями Мандрагонської колегії заявив, що фашистський режим із молодого покоління намагається виховати завойовників і що Ватикан такої політики Італії не підтримуватиме⁹⁰. У контексті цієї промови папа зауважив, що заради порятунку душі людини, Апостольська столиця відчуває «досить сили, щоб протиставитись самому Дияволу»⁹¹. Так про релігійну політику фашистської Італії відгукувався Є. Онацький.

⁸² Minerbiova A. Nacismus. Prague: Levné knihy, 2007. S. 39.

⁸³ Віперман В. Європейський фашизм... С. 66.

⁸⁴ Collotti E. Hitler a nacismus... S. 67.

⁸⁵ Онацький Є. Навкруги Ватикану. Сторінки з римського щоденника. Прага: Накладом Українського Видавництва «ПРОБОЄМ», 1943. Т. II. С. 32.

⁸⁶ Там само. С. 33.

⁸⁷ Там само.

⁸⁸ Там само. С. 32.

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ Там само. С. 41.

⁹¹ Там само.

Погляди Є. Онацького на політику Б. Муссоліні відображають бачення релігійного питання в середовищі ОУН, оскільки фашизм у міжвоєнний період для багатьох політичних діячів та ідеологів націоналізму був певним прикладом для наслідування. У галицькій пресі, як загалом і в газетах міжвоєнного періоду, досить багато місця приділено новинам з Італії, особливо політиці й реформам Б. Муссоліні.

Особливу увагу Є. Онацький приділяє аналізу політики фашизму щодо Сходу. Він згадує, що коли Б. Муссоліні був журналістом, то висловив клич «На Схід». Він вважав, що східні народи багаті й Італія має туди спрямувати свій господарський потенціал⁹². З другого боку, Є. Онацький аналізує політику Ватикану, який, на його думку, відчувши підтримку Б. Муссоліні, прагне поширити католицький вплив на Росію та Україну⁹³. Він, аналізуючи ці зміни в Італії, прагнення Б. Муссоліні та Ватикану поширити вплив на Схід, дійшов висновку, що Італія може почати експансію проти Росії й українські націоналісти можуть використати цю ситуацію.

Є. Онацький наголошував, що із приходом фашистської партії до влади змінилася політика Апостольської столиці щодо Росії, яку він, як представник ОУН, схвалює. Однак згадує, що Ватикан щодо більшовицької Росії та українських і російських емігрантів повівся неоднозначно. Автор пише: «... це були часи, коли європейські політики затянули вуха на всі “гістеричні вигуки” українських і російських емігрантів, що благали... не визнавати уряду катів [більшовиків – В.С.] та блюзнів... Це були часи, коли руки перепродавця краденого та нагробовано, руку висланця найбільш злочинного та неморального уряду... ласкаво стискали і висланець Папи і сам італійський король, – представники найвищої духовної й світської влади на землі...»⁹⁴.

Іншу важливу річ у поглядах Є. Онацького зауважуємо в його критиці Ватикану. Він писав, що консервативна політика Католицької Церкви впродовж XVIII–XIX ст. не сприяла розвитку національних процесів в Італії. Він вважав позитивним конкордат Церкви та фашистського режиму, оскільки, на думку журналіста, це дозволило об'єднати релігійні католицькі почуття італійців із їх національною свідомістю⁹⁵.

Серед негативів у ставленні до українців, журналіст називає те, що папа Пій XI та Ватикан викреслив із вжитку термін «Україна» й «українці»⁹⁶. Про цей факт він пише: «На аудієнції, що її минулого року Папа Пій XI дав сотці українських галицьких паломників на чолі з митрополитом А. Шептицьким, в своїй довгій промові... Папа не вважав можливим жодного разу вжити страшне слово “Україна” або “Українці”, і говорив лише про “Вашу землю”, “ваш народ” і т. д.»⁹⁷.

Лев Ребет, чільний діяч ОУН, у питанні відносин Католицької Церкви фашистської Італії, вважав, що Церква досить гостро виступала проти окремих ініціатив Б. Муссоліні та протидіяла політиці фашистів у питаннях, які не узгоджувались із християнською мораллю⁹⁸.

⁹² Онацький Є. Навкруги Ватикану... С. 36.

⁹³ Там само.

⁹⁴ Там само. С. 38.

⁹⁵ Там само. С. 42.

⁹⁶ Там само. С. 46.

⁹⁷ Там само. С. 47.

⁹⁸ Ребет Л. Папа Пій XII – як державний муж. *Папа Пій XII. Нариси із життя і творчості*. Мюнхен: Український Вільний Університет, 1956. С. 142.

Історик В. Віперман вважає, що Латеранський конкордат був вигідний більше Католицькій Церкві, оскільки вона одержала право брати участь і співпрацювати з державою «у сфері виховання та сімейного життя»⁹⁹. Проте аналіз подій Є. Онацького більш адекватний до ситуації, яка склалася навколо Католицької Церкви в Італії у міжвоєнний період. Лідер фашистської партії постійно наголошував, що пріоритет для нього – державний контроль і безпосереднє заангажування держави у процес виховання молоді, тому фашисти хотіли використати конкордат із Ватиканом у своїх цілях, але аж ніяк не для посилення ролі папи в італійському суспільстві, як про це пише В. Віперман.

Отже, націоналістичні рухи в Італії і Німеччині спочатку через конкордат із Ватиканом налагоджували контакти з духовенством, проте зразу ж після його підписання намагалися встановити свій контроль над Церквою. В Італії це призводило до боротьби за право держави впливати на процеси виховання молоді, а в Німеччині – до обмеження прав католицьких організацій. Державні установи з 1935 р. постійно проводили політику обмеження впливу католиків на суспільство. Як зазначає В. Віперман, «у процесі здійснення курсу на послаблення релігійних переконань націонал-соціалісти посилили свою кампанію проти релігійних шкіл і католицької преси, аж поки в 1941 р. ті єпископальні бюлетені, які ще збереглися до того моменту, змушені були припинити своє існування»¹⁰⁰.

У підсумку відзначу, що в міжвоєнний період саме фашистська ідеологія розвивалася найбільш стрімко та прогресивно. Тому націоналісти, які підтримували радикальні ідеї і прагнули швидкого реформування та реорганізації власних держав, часто вдавалися до запозичення фашистських поглядів і методів проведення змін. Відтак вплив релігійного чинника на ідеологію українського націоналістичного руху можна повною мірою зрозуміти лише в ширшому історичному контексті, взявши до уваги розвиток відносин між Церквою і націоналізмом у Центрально-Східній Європі, а також простеживши подібні процеси в Італії та Німеччині.

Представники польського інтегрального націоналізму та фашистські партії, які прийшли до влади, а саме НСРПН на чолі з А. Гітлером, хорватські Усташі, Залізна гвардія в Румунії, у своїй ідеології, окрім політичної реальної програми, мали досить значну частку міфічних основ, у які закликали повірити прихильників. Частково нова ідеологія націоналістичних партій нагадувала політичну релігію, оскільки мала свої цінності, своїх героїв, своїх мучеників, своїх Божих посланців-провідників й оригінальний погляд на призначення людини в суспільстві. Найкращим інструментом, за допомогою якого нація мала повірити в їхні ідеї, була Церква.

З другого боку, авторитетна критика Церкви ідей націоналістів могла призвести до краху системи цінностей, яку збудували націоналістичні партії. Творена модерна політична релігія не могла зовсім заперечувати попередню. Більшість проаналізованих націоналістичних рухів будували свої відносини з Церквою із подвійною метою: по-перше, здобути її підтримку, відтак – прихильність вірних; по-друге, використовували авторитет Церкви та релігію у власній політичній діяльності.

Загалом дослідження ролі релігійного чинника в націоналістичній ідеології у цей період потребує зваженого й обережного підходу. Треба констатувати, що досі

⁹⁹ Віперман В. Європейський фашизм... С. 36.

¹⁰⁰ Там само. С. 65.

немає синтетичного наукового дослідження українського організованого націоналістичного руху, як і праці, яка б цілісно розкрила суспільно-політичну роль УГКЦ у Галичині на тлі складного суспільно-політичного контексту міжвоєнної Європи. Для дослідження цього питання потрібно звертатися до історичних джерел, зокрема тих, які мало залучені або ж потребують уведення до історіографічного обігу.

REFERENCES

1. Armstrong, J. (1990). *Ukrainian nationalism*. Englewood [in English].
2. Beliakov, S. *Ideologija ustashkogo dvizheniia: mezhdru etnicheskim natsionalizmom i fashizmom*. Retrieved from [http://www.eunnet.net/proceedings/?base=mag/0039\(01_10-2005\)&xsl=showArticle.xslt&id=a10&doc=/content.jsp](http://www.eunnet.net/proceedings/?base=mag/0039(01_10-2005)&xsl=showArticle.xslt&id=a10&doc=/content.jsp) [in Russian].
3. Collotti, E. (2007). *Hitler a nacismus*. Prague [in Czech].
4. Deklaracja Obozu Wielkiej Polski. Retrieved from http://www.nop.org.pl/?artykul_id=48 [in Polish].
5. Djordjevic, D. (1971). Fascism in Yugoslavia: 1918 – 1941. In P. Sugar (Ed.), *Native Fascism in the Successor States 1918–1945* (pp. 125–134). California UP [in English].
6. Dmowski, R. (1993). *Kosciól, naród, państwo*. Wrocław [in Polish].
7. Eliade, M. *Pochemu ia veriu v pobedu legionerskogo dvizheniia*. Retrieved from <http://www.codreanu.ro> [in Russian].
8. Evola, Iu. *Moia vstrecha s Kodrianu*. Retrieved from <http://arctogaia.com/public/evola/evol-codreanu.htm> [in Russian].
9. Gellner, E. (2003). *Natsii ta natsionalizm; Natsionalizm [Nations and Nationalism]*. Kyiv: Takson [in Ukrainian].
10. Grott, V. (1984). *Nacjonalizm i religia*. Krakow: Uniwersytet Jagielloński [in Polish].
11. Gudzyk, K. (1996). Hitler i religiiia. *Liudyna i svit*. 7, 36-40 [in Ukrainian].
12. Hughes, M., & Mann, Ch. (2002). *Gitlerovo Nemecko. Život v období třetí říše*. Prague: Columbus, spol. s. r. o. [in Czech].
13. Iordachi, C. (2004). *Charisma, Politics and Violence: The Legion of the «Archangel Michael» in Inter-war Romania*. Trondheim [in English].
14. Istoriiia rumynskoi Zheleznoi gvardii. Retrieved from <http://www.codreanu.ro> [in Russian].
15. Kodrianu, K. *Moim legioneram (otryvok)*. Retrieved from <http://nationalism.org/resouces/articles/Codreanu/Codreanu.htm> [in Russian].
16. Langewiesche, D. (2008). *Natsiia, natsionalizm, natsionalna derzhava v Nimechchyni i v Yevropi [Nation, Nationalismus, Nationalstaat. In Deutschland und Europa]*. Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].
17. Lawrence, P. (2007). *Nationalism. History and Theory*. Warsaw [in English].
18. Manhattan, A. (1986). The Vatican's Holocaust. The sensational account of the most horrifying religious massacre of the 20th century. Retrieved from <http://www.reformation.org/holocaust.html> [in English].
19. Mann, M. (2004). *Fascists*. Cambridge: Cambridge University Press [in English].
20. Mich, W. (1994). *Obcy w polskim domu: nacjonalistyczne koncepcje rozwiązania problemu mniejszości narodowych 1918–1939*. Lublin: Wydaw. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej [in Polish].

21. Mikoleiko, Z. *Slipyi u Yassakh. Eliade i fashyizm*. Retrieved from <http://www.ji.lviv.ua/n16texts/eliade.htm> [in Ukrainian].
22. Minerbiova, A. (2007). *Nacismus*. Prague: Levné knihy [in Czech].
23. Onatskyi, Ye. (1943). *Navkruhy Vatykanu. Storinky z rymського shchodennyka* (Vol. 2). Prague: Nakladom Ukrainського Vydavnytstva PROBOIEM [in Ukrainian].
24. Paruch, W. (1993). Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej: mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piłsudczykowskiego (1935–1939). In Kłoczowski J. (Ed.), *Polityka narodowościowa państw Europy Środkowowschodniej*. Lublin [in Polish].
25. Rebet, L. (1956). Papa Pii XII – yak derzhavnyi muzh. In *Papa Pii XII. Narysy iz zhyttia i tvorchosty*. Munich: Ukrainьkyi Vilnyi Universytet [in Ukrainian].
26. Sontheimer, K. (2009). *Yak natsyizm pryishov do vlady [Antidemokratisches Denken in der Weimar Republik]*. Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
27. Stefaniv, V. (2008). Intehralnyi natsionalizm ta relihiine pytannia u Polshchi v 1920–1930 rr. *Derzhava ta armiiа*, 612, 133–136 [in Ukrainian].
28. Stefaniv, V. (2010). Intehralnyi natsionalizm ta relihiia u Tsentralno-Skhidnii Yevropi: korotkyi ohliad problemy na prykladi Polshchi, Rumunii ta Khorvatii. *Acta studiosa historica. Studentskyi naukovyi zbirnyk*, 1, 105–118 [in Ukrainian].
29. The State Commission of Croatia for the Investigation of the Crimes of the Occupation Forces and their Collaborators. (1946). Zagreb. Retrieved from http://www.jasenovac-info.com/cd/biblioteka/jasenovac1946/jasenovac-1946_en.html [in English].
30. Wereszycki, H. (1971). *Fascism in Poland. Native Fascism in the Successor States. 1918–1945*. Santa Barbara [in English].
31. Wippermann, W. (2008). *Yevropeyskyi fashyizm: porivnialnyi analiz (1922–1982) [European Fascism: A Comparative Analysis (1922–1982)]*. Kyiv: Dukh i litera [in Ukrainian].
32. Zaitsev, O., Behen, O., & Stefaniv, V. (2011). *Natsionalizm i relihiia: Hreko-Katolytska Tserkva ta ukrainskyi natsionalistychnyi rukh u Halychyni (1920–1930-ti roky)* (O. Zaytsev, Ed.). Lviv: Vydavnytstvo Ukrainського Katolytskoho Universytetu [in Ukrainian].
33. Zashkilniak, L. & Krykun, M. *Istoriia Polshchi. Vid naidavnishykh chasiv do nashykh dniv*. Lviv: Lvivskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka [in Ukrainian].

Vasyl STEFANIV

Doctor of Philosophy

*Associate Professor at the Department of Modern
and Contemporary History of Ukraine*

Humanities Faculty, Ukrainian Catholic University

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-0667-7069>

e-mail: vasylstefaniv@gmail.com

RELIGION IN THE IDEOLOGY OF EUROPEAN NATIONALIST MOVEMENTS AND UKRAINIAN INTEGRAL NATIONALISM DURING THE INTERWAR PERIOD: A COMPARATIVE ANALYSIS

The article highlights the international historical context in which the relationships between nationalists and conservatives were formed during the interwar period in Europe.

There was made a comparative analysis of similar and distinct attitudes towards religion in the ideology of nationalist movements in interwar Europe and Ukrainian nationalism. For the broader historical context, the example of nationalist movements in Central and Eastern Europe is crucial for understanding Ukrainian nationalism's ideology, including its attitude towards religion. It describes the complex relationships of modern nationalist movements with traditional Christianity, which was a distinct feature of the intellectual and political life of that time in Europe. The study analyzed the ideological foundations of nationalist movements in Central and Eastern Europe, where church and religion occupied a prominent place. Similar and distinctive features of the religion in the nationalist movement in Galicia were analyzed compared to the similar processes in the countries of Central and Eastern Europe. The author states that the representatives of the Polish integrated nationalism and the fascist parties that came to power, namely the National Socialist German Workers' Party (NSDAP) led by A. Hitler, the Croatian Ustasha, the Iron Guard in Romania, had a fairly large proportion of mythical foundations in their political programs and resembled political religion in their ideology. The ultimate instrument by which the nation could believe in their ideas was the Church. However, the modern political religion that was created could not completely deny the previous one. Therefore, most of the nationalist movements analyzed here had built their relationship with the Church, mainly for two purposes: first, to receive its support, hence the commitment of the believers; second, they used the authority of the Church and religion in their political activities.

Keywords: nationalism, fascism, Nazism, Poland, Croatia, Romania, Codreanu, Pavelic, OUN, Onatsky.